

Radnóti Miklós és Európa

Úgy is fogalmazhatnám: tragikus sorsú magyar író a meghasonlott Európában. E meghasonlás, pontosabban értékválság azonban régebbi keletű, s az első világháború befejezése után lett egészen nyilvánvaló, amikor a győztesek nem érezhették nyertesek magukat, a vesztesek pedig az őket sújtó igazságtalanságok korrekcióját igyekeztek tűzzel-vassal elérni. A világnézetek küzdelme, a jövő és a múlt feszültsége, amely az ízlésváltozás nyilvánvaló jele, a francia irodalomban épp úgy megmutatkozott, mint a németben. A fiatalok nemzedéke pesszimizmussal, perspektívatlansággal vádolta az idősebbeket. Thomas Mann Boddenbrooks-át bravúrosan szerkesztett, de kilátástalansága és a nemzedékek romlásának ábrázolása miatt a múlt emlékművei közé sorolták, s ironikusan mosolyogták meg az író önvallomását, a Lübeck, mint szellemi életformát, amelyben a polgári életértékek mellett tett hitet.

De nem ígért kibontakozást az avantgárd sem, amely iránt a fiatal Radnóti ugyancsak vonzódott, talán azért, mert a „jóság” programját is hirdette. Az egyik lehangosabb és legradikálisabb mozgalomról, a futurizmusról Koltai Kastner Jenő ugyan már 1923-ban kijelentette: halott, s vele halt az avantgárd mozgalmaknak az a célja, hogy a művészetből kilúgozzák a gondolatot, s a nyelv logikájával szakítva új szókinccset és nyelvtant alkossanak. A tipográfiai különbségeket és a szavak helyett alkalmazott matematikai jeleket és képleteket csak kieszelőik vették komolyan.

Az irónia amúgy is a kibontakozás egyik lehetőségét sejtette. Az angol próza liberális haladás-hite és humorba ágyazott reformigyekezete a frivol és ironikus ifjak szerint „szenilis játszadozás”, s ezt váltotta föl

náluk az irónia és az önirónia, a szerkesztésben pedig az esszéizálás előre törése, amelyet általános jelenségnek mondhatunk az európai irodalomban.

Az újabb, önismeretére törekvő európai irodalom egyik izgalmas, újszerű jellemvonása volt a frivolság és a játékosság, amely elsősorban a kor prózaíróit – nálunk például Szerb Antalt – jellemezte, de behatolt a költészetbe is. A játékos formaválasztás nem gátja a csüggedt életérzés kifejezésének. Ezt az első világháborút követő lírai nyelvvaltozatok is bizonyítják.

A játékosságról egyébként kitűnő tanulmányt írt a korán elhunyt Lovass Gyula az Ezüstkör első számában (Játékos Európa I. h. 36-47.), s ebben megállapította: „A kiöregedett irodalmi formák széttörése egyidejű a világnézet bomlásával.” A szürrealizmus volt az az irányzat, amely elsősorban a franciáknál előkészítette a játékosságot. Apollinaire-re hivatkozott, mint az első kísérletezőre. A francia lírikussal Radnóti is találkozott, mint verseinek átültetője. Figyelemre méltó, hogy Apollinaire iránt tanúsított érdeklődéséből hiányzott az irányzatosság, idegen költőknél elsősorban az egyensúlyt, az erkölcsi emelkedettséget kereste s valósította meg tolmácsolásában, azaz a klasszikus nyugalom vonzotta, amely hosszú ideig az európaiság fontos ismérve volt. Nem véletlenül vonzódott Francis Jammeshoz, akinek ugyancsak több költeményét tolmácsolta.

Francis Jammes költészetének átérzésével Radnóti egyensúlyos európai hagyományba kapcsolódott, amelynek fontos eleme a békés, érintetlen természethez fűződő harmonikus kapcsolat, a pásztorok, nyájak, napfürdött szüzek világának felfedezése, amely lehetőséget adott a szellemi és erkölcsi anarchia tagadására, a szemfényvesztő próbálkozásokkal történő szembefordulásra. Itt, a természetben lehet

kiküzdeni azt a „szerencsés ihletet”, amelyről Verlaine írt, amelyet a menta- és kakukkfű illatával suhanó reggeli szél áraszt szét, s amely több, mint az önmagáért való irodalmiaskodás. „Nyugodt művészetet akarok – írta Jammes -, ahol a lelke zaj nélkül bontakozhatna ki, mint az orgona virága, tisztán és könnyek között. Szeretném, ha ez a művészet nem lenne több, sem kevesebb, mint az eltévedt holdsugárkéve egy fuksziaágon, amit a gyermek mosolya az utcán, mint a beteg sóhaja. Azt akarom, hogy az írásba öntött élet fenségesen egyszerű legyen. Irtózom a bohócoktól, az emelkedett hangú szónokoktól, a népribúnoktól, akik vad verseket üvöltenek.”

Radnóti első korszakának költészete hasonló elveket követ. Bohóckodás, harsányság nélkül fejezte ki az egyszerű, hiteles emberi érzéseket, melyek mögött, mintegy igazolásukul a természet nyugalmas képei tűnnek föl. S még akkor is természeti képekbe transzponálja érzelmeit, amikor azokat a lázadás és elégedetlenség mozgatja. Szegedi társai, Baróti Dezső, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor sokszor írtak erről Radnóti – s ebben is Francis Jammes rokonának mutatkozott – természeti szimbólumok sokaságával fejezte ki személyes érzelmeit. Aligha véletlen, hogy mindkettejükhöz közel állt La Fontaine, az a szellemiség, amelyet a franciák esprit gaulois-nak neveznek, s amelynek lényeges eleme az érzékenység és a rebbenő irónia.

Radnóti 1943. augusztusában, súlyos megpróbáltatásai idején kis tanulmányt írt a francia költőről. Igen, a költőről és nem a meseíróról. Mert bármekkora súlyok nehezedjenek is a számkivetettre, az igazi költészetből, s abból a hagyományból, amelyet ez képvisel, erőt meríthet, – ez történt a La Fontainet fordító Radnótival is – és épp az ilyen helyzetekben döbben rá a költészet öntudatára és merészségére

adó erejére. Semmiképp sem véletlen, hogy éppen ekkor, halála előtt egy évvel fokozott érdeklődést tanúsított a vigasztalást és reményt adó költészet és lírai hagyomány iránt. 1943. júliusában tanulmányt szentelt az idegen szövegek tolmácsolásának (A műfordításról). Sokat sejtető képpel indítja írását: a lantos Orpheuszhoz hasonlítja a költőket, hozzá hasonlóan képesek megbűvölni és elvarázsolni a vadállatokat és a nimfákat is. Előfordulhat, hogy a fák elfáradva gyökeret eresztenek, „a szikla elunja a cammogást, ledől egy testvéri hegy tövében, a nimfák táncba fognak”, ám a költő „fáradhatatlanul füllelve és jegyezve követi a másik énekest – esetleg évekig.” Ezt a költői erőfeszítést jellemzi Vergilius Lycidasának szavaival: „Dallama már a fülembe motoz, szavait keresem még.”

Erre a már Krisztus előtt felhangzó dallamra figyelt föl Radnóti, amikor Trencsényi Waldapfel Imre ösztönzésére lefordította Vergilius IX. eclogáját. Kettejük kapcsolata az Argonauták körében fűződött szorosra. Ez a folyóirat is az európai humanista hagyományokat őrizte és ébresztette. A korán elhunyt Honti János A sziget kelta mythosáról érkezve az európai és a kelta kultúra találkozásairól, Kövendi Dénes pedig a filozófia lényegéről, a hérakleitoszi tragikus életérzésről írt. E lapba fordította Radnóti Tibullus *Detestatio belli* című versét, amelynek alapgondolata Vergilius-tolmácsolásában is felvillan: „...tudhatod, hogy a versek / oly tehetetlenek ott, hol a Mars dárdái ropognak, / mint a sasúzte, bozótba futó kicsi chaoni gerlék.”

Waldapfel Imre és a hozzá csatlakozók úgy hitték, hogy az antik humanizmus visszaidézésével Európa megbékélését mozdíthatják elő. A Pásztori magyar Vergilius nem csak a nagy figyelmet keltett, 1935-ben megjelent Horatius *noster* folytatása, hanem egy békevilágantológia kezdeménye is volt. Az elképzelés végül nem valósult

meg, mint ahogy nem lett semmi a permanentista mozgalomból sem, s Kerényi Károly is hiába támasztotta föl Horatius nyomán a „boldogok szigete” igéző képét. Radnóti számára azonban Vergilius és az ecloga indítást adott, hogy ezt a műfajt felélesztve vallomásos őszinteséggel fejezze ki a háborútól szorongatott, halálra szánt ember békevágyát. Vergilius költészete egy másik európai hagyományhoz is kapcsolódik. IV. eclogáját sokáig próféciaként, a megváltó születésével megvalósuló aranykor jóslataként értelmezték, s így a római költő az európai keresztény hagyomány egyik fontos alakja volt. A keresztények meggyőződése szerint Európa szellemiségének meghatározó pillanataként lépett Jézus a történelembe, megszentelve azt. Ezzel a hittel találkozhatott Radnóti Francis Jammesnél is, aki 1905-től, tehát katolizálásától a keresztény európai költészet formateremtője és szimbolikus alakja lett, s ezzel a hittel szembesült legkedvesebb tanára, atyai mentora, Sík Sándor vezetésével, aki ezzel az európai keresztény örökséggel gazdagította kora magyar lelkeségét és irodalomszemléletét, amikor nem a szavakban megmutatkozó hitvallásokra, hanem a műalkotásokban kifejeződő evangéliumi eszményekre irányította a figyelmet. Sík annak a keresztény magatartásnak volt a jelképe Radnóti szemében, amely a vértanúk áldozatával szentelte meg Európát, s a hit erejével győzte és győzi le az erőszakot és az embertelenséget:

Egy költőt ünnepeltek itt,
ki Krisztust kiált, mikor
az erőt is megtörte már a próba,
s bárány helyett a farkast hirdeti
a kemény öklére büszke Európa.

Egy költőt ünnepeltek itt,
ki mindenkit megért és sohasem ítél,
s „csak tiszta test, akár az encián,
és lélek, mint a fenyvesormú szél.”

(Köszöntő)

Ebbe a keresztény magatartásba mindkettejüknél belejátszott a zsidó tradíció, amelyből Radnóti tudatosan vált ki, amikor megkeresztelkedett, anélkül, hogy bármilyen kedvezményre számíthatott volna. Sík Sándor pedig mentesített megbélyegzettként érezte kivetettnek magát. A zsidó, ószövetségi hagyomány Radnóti lírájában a próféták idézésében mutatkozott meg. Haragvó próféták, Habakuk és a „rettentő szavak tudója, Éσαιás” tűnnek fel, ők közvetítik a lírikus indulatát. S mintegy ellenpontjukként a gyermek születését leíró Lukács evangélista szavaihoz fűzött lapszéli jegyzetek, a béke és öröm üzenete. Ez volt az egyetlen történelmi pillanat, amikor nem volt érvényes az Aludj látomása:

Mindig gyilkolnak valahol,
lehunyt pillájú völgy
ölén, fürkésző ormokon,
akárhon, s vigaszul
hiába mondod, messzi az!
Sanghai vagy Guernica
szívemhez éppen oly közel,
mint rettegő kezed,
vagy arra fenn a Jupiter!
Ne nézz az égre most,
ne nézz a földre sem, aludj!
a szikrázó Tejút

porában a halál szalad
s ezüsttel hinti be
az elbukó vad árnyakat.

A mártírium, az áldozatvállalás európai hagyományát is alighanem Sík Sándor közvetítésével tette sajátjává. A húszas évek végén és a harmincsok elején a professzor egyik legkedvesebb írója, Sigrid Undset monumentális Kristin Lavransdatterjából vonatkoztatta el a keresztény sorsvállalás és tragikum eszméjét, amelynek egyik meghatározó tényezője a szenvedések ember- és lélekformáló ereje. Erről írt is, beszélt is Szegeden Sík Sándor, s a jelek szerint ez a keresztény hagyományból adódó tragikum-szemlélet és önfeláldozás Radnótit sem hagyta érintetlenül. De Sigrid Undset Olaf Andunsonjáról is említés történt a szegedi előadásokon, s ennek tavaszünnepet idéző leírása a költő egy eleve meglévő témáját, a kert boldogságot ígérő harmóniájának tudatát erősítette. Ez a kert az európai irodalom egyik legrégebb, Horatiusnál különösképp vonzó telítettséggel megjelenő jelképe. A Járkálj csak halálraítélten fel-felbukkanó kert képével egy időben a magyar irodalmi élet szenzációja volt Alain-Fournier Az ismeretlen birtoka Lovass Gyula tolmácsolásában. Sok hasonló érzéskört kifejező műalkotás ösztönzője lett. Radnótira semmiképp sem hatott közvetlenül, a távoli rokonság inkább annak bizonyítéka, hogy bizonyos témák és motívumok egy időben jelenhetnek meg az európai irodalomban.

A műfordításról írt, már idézett 1943-as tanulmányában Apollinaire tolmácsolása kapcsán olvassuk a következőket: „...van-e izgatóbb feladat, mint megoldani egy központozás nélküli francia szürrealista verset, egy Apollinaire-költeményt úgy, hogy a magyar versben is

természetes, sőt szükségszerű legyen az írásjelek hiánya? Hiszen Apollinaire verseiben a mondatrészek, mondatok, sorok egybeolvadásának különleges költői értelme van, a képzettársítások szétválaszthatatlansága, az enjambement-ok rejtvénytűszerű játéka szerves része a költemény misztikájának.”

E fordítói műhelyvallomás azt a hitet keltheti, hogy Radnóti szinte próbatételként tolmácsolta Apollinaire-t. Vannak ilyen esetek is, emlékemben felbukkan Gongora egyik költeménye, amelynek lefordításával a Nyugat harmadik nemzedékének jónéhány kiválósága megpróbálkozott, csak azért, mert a másoknak nem sikerült. Itt azonban másról van szó, másról is van szó. Az Égöv tolmácsolása valóban fordítói bravúr. Hasonló megállapítást tehetünk A megsebzett galamb és a szökőkút magyarításáról is. De például a Saint-Merry muzsikusa egyik-másik képében, elsősorban a zene orpheuszi varázslatát megelevenítő sorokban a fordító személyes reménye villan föl:

Ó! Ariane és te Paquette és te Amine
És te Mia és te Simone és te Marise
És te Colette s te legszebb Geneviève
Büszke tartással és mégis remegve mentek
A pásztorének dallamára
Lépegettek gyorsan s könnyedén
A dalra mely üres fülükbe zengett

S akár azt is fordítói vallomásként értékelhetjük, hogy a tizenegy Apollinaire-vers között jó néhány idézi a háborús világ borzalmaival, a Madár dalol háttérben halljuk a „távol kattogó halálos gépfegyvereket”, a rét mérgezett és halni készül, s Az utas visszatérő sora („Nyissátok ki az ajtót sírva zörgetek”) mintha a tolmácsoló

tragikus sorsát előlegezné. És önvallomás is az a pár sor, amely világirodalmi sztereotípiát, itt azonban személyes érdekű:

....az ifjúságnak vége...

Isten veled, te röpke fény, -

Leány és illat, égi béke

eltűnik, - s visszaint felém!

(Gérard e Nerval: Fasor a Luxembourg-kertben)

Említettem: az európai lírában vannak véletlen egybecsengések és eszmei találkozások. Ez történt meg Radnóti Miklós és Paul Éluard esetében. Radnóti két versét is tolmácsolta francia kortársának, de egyiket sem sorolta be műfordításainak gyűjteményébe. A szerető nem jelentős költemény, A guernicai győzelem pedig kivívta volna a cenzúra heves ellenkezését. A fordítások nyomán Radnóti aligha rezonált Éluard lírájára, a két szinte teljesen különböző indíttatású és ízlésű költő mégis rokon vonásokat mutat, annak bizonyítékképp, hogy bizonyos történelmi helyzetek a költőket is együtt gondolkodásra készítik.

Éluard is hitt és hinni akart a költészet varázslatos, léleknevelő hatásában, amelynek bizonyosága – elsősorban antik ösztönzésre – Radnótinál is megmutatkozott. 1932-ben egy londoni előadása során mondta a francia költő: „A költészet abszolút ereje meg fogja tisztítani az embereket. Minden embert. A költészetet nem egyetlen embernek kell művelnie, hanem mindenkinek. Minden elefántcsonttorony ledől, minden szó szent lesz s felborítva a valóságot az embernek épp csak le kell hunynia a szemét, hogy kitároljanak előtte a Csoda kapui.”

1936-ig mindketten másfelé keresték a költészet hatóköre kitágításának módját. Radnóti az antik idill föltámasztásával kísérletezett, Éluard a költészet eszközeinek kozmikussá tételével. A spanyol polgárháború azonban átértelmezte a költő és a költészet szerepét. „Ó költő, tisztán élj te most / mint a széljárta havasok.” – írta Radnóti, Éluard pedig ekként elmélkedett az író megváltozott küldetéséről: „Elérkezett az idő, amikor minden költőnek joga és kötelessége hangoztatni, hogy mélyen a mások életében, a közösség életében gyökerezik. A költő sokkal inkább ihlető, mint ihletett.”

A felismerés a költői kifejezésmódban is változásokat eredményezett. „Rozsdás lett a szavak ekéje” a francia költőnél, Radnótinál pedig a nem is oly rég szárnyaló vers „halkan toppan... majd röpül és zuhan, - épp úgy, mint a halál.”

1936-tól lett Éluard költészetének ihletője Nush, életre hívta a század szerelmi lírájának ritka szép fejezetét. A patetikus érzést a háború éveiben az embertelenség kibírására kötött szeretet-szövetség gondolata váltotta föl, akárcsak Radnóti nagy hűség-verseiben. A versek mindkettejükénél egyedi képpel indulnak, aztán kitágulva egyetemes távlatokat idéznek. „Nincsen hatalmasabb, mint a szeretet!” – kiáltja örök érvénnyel Claudet és Honegger Jeanne d’Arce-ja, s ezt fogalmazta meg a dalforma lebegő ritmusával Radnóti, jelezve, hogy a kölcsönös szeretet erőt vesz a halálon: „Két karodban nem ijeszt meg – a halál nagy – csöndje sem. – Két karodban a halálon – mint egy álmon – átesem.” (Két karodban), s hasonló érzéskör hívta életre Éluard méltán híres Takarodóját:

No és aztán kapunkban patruj állt

No és aztán kettőnket odazárt

No és aztán az utcákon barikád

No és aztán a város vérben állt
No és aztán éhség marta a leányt
No és aztán fegyver nem várt reánk
No és aztán az éjszaka leszállt
No és aztán egymásra hullt a szánk

(Somlyó György fordítása)

A Cahiers du Sud Éluardnak szentelt emlékszámában René Menard írt arról, hogy a börtönbe csempészett versek erőt adtak mindnyájuknak. Az Akiről álmodtakban például felsejlett a Haza képe, „hol élet él még”, s hasonló érzést fejez ki az otthon békés létmódjára emlékező Erőltetett menet, vagy az Éluardval szinte szó szerinti egyezést mutató Hetedik ekloga befejezése: „nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár.”

Mindkettőjükénél megjelent Garcia Lorca alakja. Éluard A költészet kritikája című versében a spanyol író kapcsán arról írt, hogy a költő, ha kell, haraggal szálljon szembe a barbársággal. A magyar lírikus utolsó eklogájában a próféta mondja: „Ismerem újabb verseid. Éltet a méreg. – Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek – s innivaló! Elkelve belőle, ki élni akar...” De a próféta – ez is ősi európai kép – bottal kezében az üdvösség felé indul, amit amaz ifjú tanítvány ígért, s ennek létéről európai hagyományokat idézve, Sík Sándor ösztönzését követve és személyes meggyőződése szerint Radnóti is tanúskodott.

Rónay László